

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ УКРАЇНИ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО**

В. В. Комаров, Н. Ю. Сакара

**ПРАВО НА СПРАВЕДЛИВИЙ
СУДОВИЙ РОЗГЛЯД У
ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ**

Навчальний посібник

**ХАРКІВ
2007**

УДК 347.9

Право на справедливий судовий розгляд у цивільному судочинстві:

Навч. посіб. / Комаров В.В., Сакара Н.Ю. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2007. – 42 с.

Розглянуто питання змісту права на справедливий судовий розгляд у цивільному судочинстві відповідно до вимог статті 6 Європейської Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Наводяться рішення Європейського суду з прав людини.

Для студентів та викладачів вищих юридичних навчальних закладів.

Рекомендовано до видання редакційно-видавничою радою академії (протокол № 6 від 05.09.2007 р.)

© Національна юридична академія України, 2007

ЗМІСТ

<u>Вступ</u>	3
1. <u>Еволюція права на справедливий судовий розгляд</u>	5
2. <u>Сфера застосування права на справедливий судовий розгляд у цивільному судочинстві</u>	8
3. <u>Складові елементи права на справедливий судовий розгляд</u>	15
3.1. <u>Необтяжений юридичними та економічними перешкодами доступ до судової установи</u>	16
3.2. <u>Належна судова процедура</u>	21
3.3. <u>Публічний розгляд справи</u>	26
3.4. <u>Розумний строк судового розгляду</u>	29
3.5. <u>Розгляд справи незалежним та безстороннім судом, встановленим законом</u>	33
4. <u>Використані джерела</u>	38

ВСТУП

Україна 17 липня 1997 р. ратифікувала Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. і тим самим взяла на себе зобов'язання гарантувати права, закріплені в ній, та визнала юрисдикцію Європейського суду з прав людини з питань тлумачення й застосування цієї Конвенції. Пункт 1 ст. 6 Конвенції серед конвенційних прав, які повинні гарантуватися державами, закріплює право кожного на справедливий і публічний судовий розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру. Судове рішення проголошується публічно, але преса і публіка можуть бути не допущені в зал засідань протягом усього судового розгляду або його частини в інтересах моралі, громадського порядку чи національної безпеки в демократичному суспільстві, якщо того вимагають інтереси неповнолітніх або захист приватного життя сторін, або – тією мірою, що визнана судом суворо необхідною, коли за особливих обставин публічність розгляду може зашкодити інтересам правосуддя [1, с.11].

Відповідно до ч. 1 ст. 9 Конституції України положення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод є частиною національного законодавства України. Крім того, згідно із ст. 17 Закону України „Про виконання рішень та застосування практики

Європейського суду з прав людини” суди зобов’язані застосовувати при розгляді справи Конвенцію та практику Європейського суду з прав людини як джерело права.

Європейський суд з прав людини, розглядаючи справи щодо порушення права на справедливий судовий розгляд, тлумачить вказану статтю як таку, що не лише містить детальний опис гарантій, надаваних сторонам у цивільних справах, а й захищає у першу чергу те, що дає можливість практично користуватися такими гарантіями, – доступ до суду. Такі ха-рактеристики процесу, як справедливість, публічність, дина-мізм позбавляються сенсу, якщо немає самого справедливого судового розгляду. Таким чином, уявляється, що право на справедливий судовий розгляд, закріплене в п. 1 ст. 6 Конвенції, необхідно розглядати ширше, ніж воно виписано у вказаній нормі, а саме як право на доступ до правосуддя, яке, хоча й безпосередньо не передбачено в Конвенції, але випливає з неї. Отже, кожна держава як учасниця Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод повинна створювати умови для забезпечення доступності правосуддя – загально-виз-наного міжнародного стандарту справедливого судочинства.

Цивільний процесуальний кодекс України (надалі – ЦПК) у ст. 1 закріплює, що завданнями цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави. Частина 1 ст. 157 ЦПК передбачає, що суд розглядає справи протягом розумного строку, але не більше двох місяців з дня відкриття провадження у справі, а справи про поновлення на роботі, про стягнення аліментів – одного місяця. Наведені норми підтверджують, що на національному рівні був зроблений крок до того, щоб певним чином відтворити норми Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод щодо права на справедливий судовий розгляд.

Враховуючи те значення, яке має право на справедливий судовий розгляд справи протягом розумного строку в демократичному суспільстві, Європейським судом накопичена практика застосування п. 1 ст. 6 Конвенції. Вона потребує вивчення та дослідження з метою втілення міжнародних стандартів справедливого судочинства у судову практику, тим більше, що вже мають місце чисельні звернення громадян України зі скаргами до Європейського суду з прав людини та рішення Європейського суду з прав людини, винесені проти України з приводу порушення права на справедливий судовий розгляд при розгляді цивільних справ національними судами. Відповідно до ч. 1 ст. 2 Закону України „Про виконання рішень та застосування практики

Європейського суду з прав людини”, а також ст. 46 Конвенції рішення Європейського суду з прав людини є обов’язковими для виконання Україною.

1. ЕВОЛЮЦІЯ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУДОВИЙ РОЗГЛЯД

Право на справедливий судовий розгляд є фундаментальним правом людини. Його розвиток та регламентація здійснювалися у контексті формування уявлень про права і свободи людини. Перше закріплення ідей щодо прав людини пов'язується з англійською Великою хартією вільностей 1215 р. У тексті зазначеного правового документа певною мірою знайшло своє закріплення й право на справедливий судовий розгляд, яке передбачалося ст. 39: “Жодна вільна людина не буде заарештована або ув'язнена, позбавлена володіння або будь-яким іншим способом знедолена ... інакше як за законним вироком рівних їй і за законом країни” [2, с.373]. Подальший розвиток ідеї прав людини, у тому числі й права на справедливий судовий розгляд, можна знайти у “Петиції про права” (Англія, 1628 р.), Habeas Corpus Act 1679 р. [2, с. 28-32]

Уперше права людини дістали систематизований юридичний вираз у 1776 р. у Вірджинській декларації (Декларації прав американського штату Вірджинія), яку було покладено в основу прийнятої тоді ж Конституції США, а згодом, у 1791 році, – в основу десяти поправок-доповнень до цієї Конституції (“Білля про права”). Особливе значення в цьому відношенні мають П'ята поправка до Конституції США, яка передбачала, що ніхто не буде позбавлений життя, свободи або майна без законного судового розгляду, а також прийнята у 1686 р. Чотирнадцята поправка, яка закріпила, що жоден штат не позбавлятиме кого-небудь життя, свободи або власності без належної правової процедури і не відмовлятиме якій-небудь особі, підпорядкованій його юрисдикції, у рівній охороні законів [3, с. 31,34].

Наступний етап бурхливого розвитку прав людини збігся із закінченням Другої світової війни та створенням Організації Об'єднаних Націй. Резолюцією 217А (III) Генеральної асамблеї ООН 10 грудня 1948 р. була прийнята Загальна декларація прав людини. Так, ст. 8 Декларації передбачає, що “кожна людина має право на ефективне поновлення у правах компетентними національними судами в разі порушення її основних прав, наданих їй конституцією або законом” [4, с. 42].

Уперше право на справедливий судовий розгляд на міжнародному рівні, яке не лише проголошувалося, а й вимагало відповідних дій для його забезпечення з боку держави, було закріплено у Міжнародному пакті про громадянські та політичні права, прийнятому 16 грудня 1966 р. резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 2200А (XXI). Так, відповідно до ч.1 ст. 14 “всі особи є рівними перед судами і трибуналами. Кожен має право ... при визначенні його прав та

обов'язків у будь-якому цивільному процесі на справедливий і публічний розгляд справи компетентним, незалежним і безстороннім судом, створеним на підставі закону” [4, с. 42]. Виходячи з ч. 2 ст. 2 вказаного Пакту кожна держава-учасниця зобов'язана вжити необхідних заходів згідно зі своїми конституційними процедурами і положеннями цього Пакту, які можуть виявитися необхідними для здійснення прав, визначених у документі [4, с. 36].

Остаточна інституціоналізація права на справедливий судовий розгляд як складової частини права на доступ до правосуддя на міжнародному рівні відбулася з прийняттям у межах Ради Європи Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., яка, як вже підкреслювалося, у п. 1 ст. 6 закріпила право кожного на справедливий і публічний судовий розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру. Як наголосив Європейський суд з прав людини, “конвенція має на меті захист не теоретичних чи ілюзорних, а конкретних і дієвих прав. Це зауваження стосується, зокрема, права доступу до правосуддя, приймаючи до уваги видне місце, яке займає в демократичному суспільстві право на справедливий судовий розгляд [5, с. 284].

Прикладом розвитку засад справедливого судочинства була Хартія Європейського союзу про основні права, яку підписали Європейський парламент, Рада Європейського Союзу і Європейська комісія 7 грудня 2000 р., оскільки вона розширила зміст права на доступ до правосуддя. Так, крім права на справедливий судовий розгляд, закріпленого у п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав та основних свобод, ст. 47 Хартії передбачає, що кожна особа має право користуватися послугами адвоката, захисника і мати представника. Тим, хто не володіє достатніми коштами, надається юрисдикційна допомога в тій мірі, в якій ця допомога необхідна для забезпечення ефективного доступу до правосуддя [6, с.130-131].

Заінтересованість міжнародного співтовариства в затвердженні доступності правосуддя як певного єдиного для всіх стандарту справедливого судочинства, необхідного для забезпечення захисту прав та свобод, який гарантується в кожній демократичній правовій державі, та втілення цього стандарту в національні правові системи сприяла тому, що зусиллями країн-членів Ради Європи були вироблені та прийняті Комітетом Ради Європи резолюції та рекомендації з питань забезпечення більш простого доступу громадян до ефективного правосуддя: резолюції № 78 (8) від 02.03.78 р. про юридичну допомогу та консультації та № (76) 5 від 18.02.96 р. про юридичну допомогу у цивільних, торгових та адміністративних справах [7, с.2-3],

рекомендації № R (93) 1 від 08.01.93 р. про ефективний доступ до закону та правосуддя для найбільш бідних прошарків населення [8, с.2-3], № R (86) 12 від 16.09.86 р. стосовно заходів щодо недопущення та скорочення надмірного робочого навантаження на суди [9, с. 8], № R (81) 7 від 14.05.81 р. стосовно шляхів забезпечення доступу до правосуддя [7, с. 4], № R (84) 5 від 28.02.84 р. стосовно принципів цивільного судочинства, спрямованих на удосконалення судової системи [9, с.5-6], № R (94) 12 від 13.10.94 р. про незалежність, ефективність та роль суддів [8, с. 3-4], № R (95) 5 від 07.02.95 р. стосовно введення в дію та покращення функціонування систем і процедур оскарження з цивільних та торгових справ [10], № R (95) 11 від 11.09.95 р. щодо відбору, обробки, надання та архівації судових рішень в правових інформаційно-пошукових системах [11].

Слід відмітити, що процес інституалізації права на справедливий судовий розгляд на міжнародному рівні в Європейському регіоні мав вплив на законодавство та процесуальні системи європейських країн, які підхопили ідею п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основних свобод і в тій чи іншій формі зафіксували в якості стандарту доступність правосуддя.

На рівні законодавства України поняття “доступність правосуддя” вперше було закріплене в ч. 3 ст. 3 Закону України “Про судоустрій України” в редакції від 07.02.2002 р., яка передбачила, що судова система забезпечує доступність правосуддя для кожної особи в порядку, встановленому Конституцією України та законами, хоча зміст цього поняття не розкривався. Крім того, можна стверджувати, що певним аналогом права на доступ до правосуддя, яке зафіксовано у п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основних свобод, є право на судовий захист, яке закріплене у ст. 55 Конституції України.

Далі у ст. 1 ЦПК було передбачено, що завданнями цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави. Український законодавець намагався відтворити ідею п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основних свобод, тобто закріпити основні елементи доступності правосуддя.

2. СФЕРА ЗАСТОСУВАННЯ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУДОВИЙ РОЗГЛЯД У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Сфера застосування права на справедливий судовий розгляд

визначена в п. 1 ст. 6 Конвенції. Аналіз цієї статті дає можливість з'ясувати коло об'єктів судового захисту, при розгляді справ щодо яких мають забезпечуватися гарантії, закріплені у названій статті Конвенції. Виходячи з буквального тлумачення вказаної статті ними виступають права та обов'язки. Однак Європейський суд з прав людини у своїй прецедентній практиці розширює коло об'єктів, оскільки в якості останніх також визнає й „законні інтереси”.

Проте не всі права, обов'язки та законні інтереси підпадають під сферу застосування частини 1 статті 6 Конвенції, а лише ті, що носять цивільно-правовий характер. Зміст категорії „цивільний” є найбільш суперечливим питанням у прецедентній практиці Європейського суду з прав людини і тривалий час розробляється ним. З початку під цивільними права та обов'язками розумілися виключно такі, що охоплювалися поняттям „приватні права”. Ті права та обов'язки, які регулюються публічним правом, не підпадали під дію ст. 6 Конвенції.

Поступово Європейський суд з прав людини розширив межі застосування п. 1 ст. 6 Конвенції. Так, у рішенні у справі Рінгейзена проти Австрії від 16 липня 1971 р. було наголошено, що положення п. 1 ст. 6 включає „будь-яке провадження, результат якого є вирішальним для приватних прав та обов'язків” і, відповідно, „характер законодавства, яке визначає порядок вирішення питання (цивільне, господарське, адміністративне тощо) та органу, який наділений юрисдикцією у вирішенні такого питання (суд загальної юрисдикції, адміністративний орган тощо), не має суттєвого значення. Для того, щоб п. 1 ст. 6 міг бути застосований до справи, не обов'язково, аби обидві сторони процесу були приватними особами... Формулювання п. 1 ст. 6 є набагато ширшим: французький вираз «*contestations sur (des) droits et obligations de caractère civil*» включає всі провадження, результат яких є вирішальним для приватних прав та обов'язків. Англійський вираз „*determination of ... civil rights and obligations*” підтверджує таке тлумачення. Отже, характер законодавства, яке регулює вирішення питань (цивільне, комерційне, адміністративне право тощо) та характер органу, якому надана юрисдикція за предметом спору (звичайний суд, адміністративний орган тощо), таким чином, не мають значення [12, с. 295-296]. У рішенні в справі Кеніг проти Німеччини, в якій оскаржувався строк розгляду в адміністративних судах скарг заявника, що оспорував відзив дозволу на тримання клініки Регіональним медичним об'єднанням, було зазначено: дійшовши висновку, що поняття „цивільні права та обов'язки” є автономним, Суд, однак, не вважає, що в цьому контексті законодавство держави-відповідача не має значення. Буде право

розглядатися як цивільне в розумінні Конвенції, чи ні залежить не від його юридичної кваліфікації у внутрішньому законодавстві, а від того, який матеріальний зміст вкладено у нього цим законодавством та які наслідки воно пов'язує з ним... Якщо справа стосується спору між особою та органом публічної влади, не має вирішального значення, в якій ролі такий орган виступав – як носій цивільних прав чи публічної влади. Відповідно, вирішальним для кваліфікації спору як спору про цивільні права є сам характер права, що стало причиною спору [13, с.151-153].

Сучасна практика Європейського суду з прав людини свідчить про те, що в якості „цивільних прав та обов'язків” крім позовів, що безпосередньо впливають з приватноправових відносин у класичному розумінні слова (право власності, сімейне право та інше), можуть розглядатися й будь-які інші позови, наслідки яких впливають на права та обов'язки, що мають приватний характер. Наприклад, у справі Ле Конт, Ван Льовен і Де Меєр проти Бельгії, де Рада Ордену лікарів висунула обвинувачення лікарям у дисциплінарних правопорушеннях, визнала їх винними й наклали санкції у вигляді позбавлення права займатися професійною діяльністю, Європейський суд встановив наявність спору про „цивільні права та обов'язки”. У рішенні зазначалося, що лікарі, які практикують як особи вільної професії, реалізують своє право на зайняття лікарняною практикою в приватних правовідносинах з клієнтами та пацієнтами; відповідно до права Бельгії такі відносини зазвичай мають форму договірних чи квазідоговірних відносин та в будь-якому випадку встановлюються безпосередньо між окремими особами; публічна влада не може яким-небудь суттєвим чи визначальним чином втручатися в цей процес. Отже, мова йде про право, що має приватний характер, незалежно від специфіки професії лікаря, її суспільного значення та тих особливих обов'язків, які з нею пов'язані [13, с.344].

До справ, в яких йдеться про „цивільні права та обов'язки”, незважаючи на можливість віднесення їх національним законодавством до галузей публічного права, Європейський суд відносить такі справи:

– про надання дозволу на заняття професійною діяльністю, а саме лікарняною або адвокатською;

– про надання чи відкликання ліцензії або дозволу на право займатися підприємницькою діяльністю, наприклад, відкликання у ресторану ліцензії на продаж алкогольних напоїв; відкликання дозволу утримувати лікарняну клініку; надання дозволу відкрити приватну школу та ін.;

– про експропріацію, примусове об'єднання земельних ділянок чи їх планування, про відмову у наданні дозволу на будівництво чи інші види

операцій, пов'язаних з нерухомістю, які мають прямі наслідки для здійснення права володіння власністю;

– про використання та здійснення права власності;

– щодо питань соціального забезпечення, у тому числі: надання права на соціальне страхування, на отримання медичної страховки, допомоги з інвалідності та державних пенсій; надання соціальної допомоги взагалі; зобов'язання сплачувати соціально-страхові внески;

– щодо передачі дітей на державне забезпечення; доступу батьків до дітей, взятих під опіку державою, та з інших питань щодо процедур опіки, піклування чи усиновлення;

– щодо дій адміністративних органів з питань, пов'язаних з контрактами, у тому числі про відмову адміністративних органів затвердити угоди між приватними особами або відмову адміністративних органів надати дозвіл на утримання власності, придбаної шляхом примусового продажу майна;

– щодо завдання шкоди внаслідок адміністративних чи кримінальних проваджень;

– щодо права на відшкодування грошових сум, сплачених в якості податку;

– про право індивіда на повагу своєї репутації з боку іншої приватної особи;

– щодо питань конституційного чи публічного права, якщо їх вирішення може бути визначальним для цивільних прав та обов'язків [5, с. 329, 335-363; 14, с. 12-14; 15, с. 65-66; 16, с. с.95].

Пункт 1 ст. 6 Конвенції не застосовується до податкових спорів, а також до спорів про встановлення розмірів податкових ставок, незважаючи на те, що вони носять майновий характер. Як було зазначено в рішенні у справі Феррадзіні проти Італії, Суд вважає, що податкові питання становлять частину основного пакету прерогатив державних органів. При цьому відносини між платником податків та податковим органом і далі мають переважно публічний характер. Враховуючи, що Конвенція та протоколи до неї мають тлумачитися в контексті всієї сукупності їх положень, Суд також наголошує, що ст. 1 Протоколу № 1, яка стосується захисту права власності, зберігає право за державою запроваджувати закони, необхідні, на її думку, для забезпечення сплати податків. Хоча Суд не надає вирішального значення цьому факторові, він все-таки бере його до уваги. Суд переконаний, що податкові спори виходять за межі сфери цивільних прав та обов'язків, незважаючи на матеріальні наслідки, які вони обов'язково створюють для платника податків [5, с. 356].

При вирішенні питання щодо застосування п. 1 ст. 6 Конвенції

до справ державних службовців Європейський суд з прав людини використовує функціональний критерій, що ґрунтується на з'ясуванні характеру повноважень та обов'язків, які виконуються державним службовцем. У рішенні у справі Пеллегрін проти Франції Суд підкреслив, що усередині державних органів деякі посади передбачають виконання функцій загального характеру або участь у здійсненні державної влади. Отже, їх носії користуються маленькою долею імунітету держави. Таким чином, остання, має законний інтерес у вимозі від своїх службовців особливого довірливого та порядного ставлення. Навпаки, щодо інших посад, які не передбачають цієї важливості „державного органу”, цей інтерес відсутній [5, с. 344]. Зі сфери застосування п. 1 ст. 6 Конвенції виключаються лише спори, що порушуються державними службовцями, обов'язки яких є типовими для державної служби, оскільки на неї покладено публічну відповідальність за захист загальнодержавних інтересів або інтересів інших державних органів. Яскравим прикладом такої діяльності є збройні сили та поліція. На практиці Суд не з'ясовуватиме у кожному випадку, чи посада заявника – з огляду на характер його обов'язків і відповідальності – прямо або опосередковано пов'язана із здійсненням визначених публічним правом повноважень, а також обов'язків щодо забезпечення захисту загальнодержавних інтересів або інтересів інших державних органів. Відтепер жодні спори між адміністративними органами та службовцями, які обіймають посади, пов'язані із здійсненням окреслених публічним правом повноважень, не входять у сферу застосування п. 1 ст. 6 Конвенції. Проте, всі спори стосовно пенсій належать до сфери застосування п. 1 ст. 6 Конвенції, оскільки з виходом на пенсію працівників особливі відносини між ними й державними органами припиняються [5, с. 344].

Слід відмітити, що Європейський суд з прав людини у своїх рішеннях не дає вичерпного переліку посад державних службовців, діяльність яких виключає можливість застосування п. 1 ст. 6 Конвенції. Однак, крім військовослужбовців і працівників правоохоронних органів, зі сфери дії наведеної статті виключаються також судді, про що безпосередньо зазначалося в рішенні у справі Зубко та інші проти України. У цьому рішенні Суд наголосив, що судочинство, яке не виступає частиною звичайної державної служби, є, тим не менше, частиною державної служби. Суддя має специфічні обов'язки у сфері здійснення правосуддя, яка являє собою сферу, у якій держави здійснюють суверенне право. Відповідно, суддя бере безпосередню участь у здійсненні повноважень, наданих публічним правом, та виконує обов'язки, пов'язані з охороною загальних інтересів держави. Стаття 6 Конвенції не може бути застосована до спору щодо виплати

суддям заборгованості між заявниками, які є діючими суддями, та державою Україна. Проте п. 1 цієї статті у її цивільній частині використовується і в судовому провадженні між звільненим державним службовцем та її/його колишнім працедавцем, коли спір торкався невиконаних фінансових зобов'язань після звільнення [17].

Отже, справи, в яких однією зі сторін є державний службовець, будуть підпадати під дію п.1 ст. 6 Конвенції за умови, що вони стосуються пенсій або виконання колишнім роботодавцем фінансових зобов'язань після звільнення державного службовця. Інші справи можуть розглядатися з використанням гарантій, передбачених ч. 1 ст. 6 Конвенції, якщо державний службовець обіймає посаду, не пов'язану із здійсненням визначених публічним правом повноважень.

Крім наведеного, не підпадають під дію п. 1 ст. 6 Конвенції такі справи:

- щодо імміграції та громадянства;
- щодо військового обов'язку;
- щодо політичних прав, у тому числі обиратися на вищі державні посади;
- щодо права на отримання безоплатної освіти;
- щодо відмови у видачі паспорта;
- щодо юридичної допомоги у цивільних справах;
- щодо права на безоплатне медичне обслуговування;
- щодо рішення Держави в односторонньому порядку виплатити компенсації жертвам стихійного лиха;
- щодо видачі патентів [14, с.15-16; 15, с.66; 16, с.95].

Цивільні права, обов'язки та законні інтереси, що підпадають під сферу застосування п. 1 ст. 6 Конвенції, мають бути спірними, тобто мусить існувати спір щодо них. Спір має бути „справжнього та серйозного характеру”. При цьому, як свідчить практика Європейського суду з прав людини, спір про право існуватиме у тому випадку, якщо права, про які йде мова у справі, охороняються чи визнаються внутрішнім законодавством, пов'язані із здійсненням встановлених публічним правом повноважень.

Відповідно до ст. 15 ЦПК України суди розглядають у порядку цивільного судочинства справи про захист порушених, невизнаних чи оспорюваних прав, свобод чи інтересів, що виникають із цивільних, житлових, земельних, сімейних, трудових відносин, а також з інших правовідносин, крім випадків, коли розгляд таких справ проводиться за правилами іншого судочинства. Законом може бути передбачено розгляд інших справ за правилами цивільного судочинства. Суди розглядають справи, визначені у ч. 1 цієї статті, у порядку позовного, наказного та окремого провадження. З наведеного випливає, що всі

справи, що вирішуються в межах цивільного судочинства, стосуються прав, свобод та інтересів, які підпадають під визначення „цивільні” в контексті ч. 1 статті 6 Конвенції. Однак, враховуючи зміст п. 2 ч. 1 ст.100, ч. 6 ст. 235 ЦПК, що унеможливує наявність спору про право в справах наказного та окремого провадження, можна стверджувати, що гарантії, закріплені в п. 1 ст. 6 Конвенції, розповсюджуються лише на справи позовного провадження.

3. СКЛАДОВІ ЕЛЕМЕНТИ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУДОВИЙ РОЗГЛЯД.

Право на справедливий судовий розгляд останнім часом стало предметом обговорення багатьох учених і практиків у різних галузях права. Сталою є точка зору, що це право складається з декількох елементів (аспектів): право доступу до судової процедури; право на справедливий розгляд упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом; право на публічний розгляд справи; право брати участь у судовому розгляді справи, маючи рівні можливості з іншою стороною, право допитувати свідків та інші. Однак єдиної точки зору з приводу того, які це елементи, не існує.

Уявляється, що право на справедливий судовий розгляд слід аналізувати у широкому й вузькому значенні. У широкому значенні це право закріплене в п. 1 ст. 6 Конвенції й ототожнюється з правом на доступ до правосуддя, тобто кожна особа повинна мати можливість ініціювати судовий розгляд справи щодо своїх цивільних прав і свобод та отримати справедливий і ефективний судовий захист. Також особа повинна мати безпосередній доступ, не обтяжений якимись юридичними чи фактичними перешкодами, до судової установи, а розгляд справи мусить відбуватися з додержанням усіх вимог, що передбачені п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основних свобод, оскільки мова не може йти про справедливий судовий розгляд, якщо справа вирішена, наприклад, з порушенням вимоги публічності, розумності строків, незалежності чи безсторонності суддів тощо.

У вузькому значенні право на справедливий судовий розгляд охоплює лише вимогу “справедливої” процедури, яка в тексті статті Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод використовується поряд з вимогами незалежності та безсторонності суду, публічності й розумності строку судового розгляду. Даючи дефініції справедливості у вузькому значенні, Європейський суд з прав людини виділяє й такі вимоги, які не вказані в п. 1 ст. 6 Конвенції,

наприклад, належне сповіщення та слухання, прийняття до уваги судом лише доказів, отриманих законним шляхом, винесення обґрунтованого рішення, принцип рівності сторін у змагальному процесі, заборону втручання законодавця у процес здійснення правосуддя, принцип правової певності. З метою уникнення тавтологій право на справедливий судовий розгляд у вузькому значенні має називатися правом на належну судову процедуру.

Отже, можна запропонувати виділяти наступні основні складові елементи права на справедливий судовий розгляд:

- необтяжений юридичними та економічними перешкодами доступ до судової установи;
- належна судова процедура;
- публічний судовий розгляд;
- розумний строк судового розгляду;
- розгляд справи незалежним та безстороннім судом, встановленим законом.

3.1. Необтяжений юридичними та економічними перешкодами доступ до судової установи

Неможливість ініціювати судовий розгляд, враховуючи прецедентну практику Європейського суду з права людини, буває пов'язана з існуванням юридичних та економічних обмежень.

Що стосується юридичних обмежень, тобто виключення на національному рівні певних категорій справ з юрисдикції судів, то Європейський суд з прав людини виходить з того, що право на доступ до суду не є абсолютним, воно може бути обмежене. Це впливає зі змісту цього права, оскільки право на доступ до суду за своїм характером вимагає регулювання з боку держави. У цьому Договірні держави користуються певною свободою розсуду, хоча остаточне рішення щодо дотримання вимог Конвенції залишається за Європейським судом. Він має впевнитися, що такі обмеження не позбавляють особи доступу до суду такою мірою, що порушується сама сутність цього права. Більше того, обмеження не буде сумісним із п.1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основних свобод, якщо воно не має правомірної мети і якщо відсутнє пропорційне співвідношення між вжитими засобами та поставленою метою [5, с.288-292].

Так, у рішенні у справі Патроно, Касіні та Стефанеллі проти Італії Європейський суд з прав людини зазначив, що рішення парламенту про поширення парламентського імунітету на заяви, зроблені депутатами стосовно специфічної та непрофесійної діяльності

заявників у пресі, які не є способом здійснення парламентських повноважень у буквальному сенсі, були втручанням у право останніх на доступ до суду. Адже згадані рішення позбавили заявників можливості доводити свої позови, а, відтак, отримати будь-яку компенсацію шкоди, якої вони могли зазнати внаслідок заяв депутатів. Рішення місцевого суду про відмову в розгляді позовів заявників не встановило справедливого балансу між загальним інтересом та інтересом індивідуальним – захистом фундаментальних прав особи. Внаслідок рішень парламенту заявників було позбавлено альтернативних засобів захисту своїх прав, передбачених Конвенцією. Тому мало місце порушення ч. 1 ст. 6 Конвенції [18]. В іншому рішенні у справі Вінтерверпа проти Нідерландів було зазначено, що хоч яким було би виправдання для позбавлення психічно хворої особи дієздатності щодо управління своїм майном, гарантії, викладені у п. 1 ст. 6, мають поважатися. Тим часом психічна хвороба може узаконити певні обмеження на здійснення „права на суд”, але це не виправдовує цілковитої відсутності такого права, як зазначено у п. 1 ст. 6 Конвенції [19].

Таким чином, держава на національному рівні може вводити окремі обмеження щодо права на доступ до суду, однак, виключаючи певну категорію спорів з юрисдикцію суду, завжди мають залишатися альтернативні засоби захисту порушених прав.

Слід відмітити, що відповідно до ч. 1 ст. 124 Конституції України юрисдикція судів розповсюджується на всі правовідносини, які виникають в державі. Наведена норма свідчить про необмеженість судової юрисдикції, тобто будь-яка заінтересована особа має право звернутися до суду за захистом свого порушеного, невизнаного чи оспорюваного права, свободи або інтересу.

До економічних обмежень, що можуть зробити звернення до суду неможливим при всій формальній доступності останнього, належить надмірно великий розмір судових витрат. Однак Європейський суд з прав людини виходить з того, що положення п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основних свобод не означає беззастережного права на безкоштовне провадження у цивільних справах. Вимога сплати зборів у зв'язку з поданням позовів сама по собі не мусить вважатися обмеженням права доступу до суду. Проте, Суд наголошує, що сума зборів, призначена у світлі конкретних обставин, включаючи спроможність заявника її сплатити та стадію, на якій перебував розгляд справи на той момент, коли обмеження було накладено, є важливими чинниками при визначенні того, скористалася ця особа своїм правом доступу до суду чи ні [20].

На необхідність усунення зазначеної економічної перешкоди

акцентував увагу країн-членів Ради Європи Комітет міністрів у рекомендації № R(81)7 від 14.05.81 р. щодо шляхів полегшення доступу до правосуддя, в якій наголошується, що прийняття до судочинства не може обумовлюватися сплатою стороною державі певної грошової суми, розмір якої є нерозумним стосовно справи, що розглядається. У тій мірі, в якій судові витрати є явною перешкодою для доступу до правосуддя, їх слід по можливості скоротити або анулювати [7, с. 4].

Таким чином, напрошується висновок, що ані Європейський суд з прав людини, ані Комітет міністрів Ради Європи не вимагають скасування інституту судових витрат з метою забезпечення права на доступ до суду. Однак, розмір судових витрат має бути розумним або, іншими словами, співвідносним з правом, що захищається. Крім того, повинні існувати механізми щодо звільнення від сплати судових витрат, надання розстрочки чи відстрочки від їх сплати залежно від майнового становища особи. Застосування вказаних механізмів на законодавчому рівні передбачена у ст. 82 ЦПК.

До економічних обмежень та певною мірою юридичних обмежень доступу до правосуддя також відносять неможливість отримання правової допомоги внаслідок її дорожнечі або відсутність процесуальних механізмів її надання. Комітет міністрів Ради Європи в резолюції №(78)8 від 02.03.78 р. про юридичну допомогу та консультації зазначив, що ніхто не має бути позбавлений у силу перешкод економічного характеру можливості використання або захисту своїх прав у будь-яких судах, що правомочні виносити рішення у цивільних, торгових, адміністративних, соціальних або податкових справах. З цією метою будь-яка особа повинна мати право на необхідну юридичну допомогу в судовому розгляді [7, с. 3].

Слід відмітити, що п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основних свобод прямо не передбачає права на правову допомогу як гарантію справедливого судового розгляду. Це право закріплене в п. 3 (с) ст. 6 Конвенції, відповідно до якого особа, яка обвинувачується у вчиненні кримінального правопорушення, має право захищати себе особисто чи використовувати правову допомогу захисника, обраного на власний розсуд, або – у разі відсутності достатніх коштів для оплати правової допомоги захисника – одержувати таку допомогу безоплатно, якщо цього вимагають інтереси правосуддя. Виходячи зі змісту наведеної норми, це право розповсюджується лише на кримінальне судочинство. Щодо можливості його поширення на цивільні справи Європейський суд з прав людини розглянув декілька справ. У своїй практиці він виходить з того, що, гарантуючи сторонам ефективне право доступу до правосуддя при визначенні їх “цивільних прав та обов’язків”,

п. 1 ст. 6 Конвенції залишає державі свободу вибору у використанні засобів для досягнення цієї мети. Система надання юридичної допомоги складає один з таких засобів. У справі Ейрі проти Ірландії Суд визнав, що можливість предстати перед Високим Судом особисто (тобто без допомоги адвоката) не дає заявниці ефективного права доступу, а тому не являє собою внутрішнього засобу захисту порушеного права, тобто г-жа Ейрі не мала реального права доступу до Високого Суду для вирішення питання про окреме проживання подружжя. Суд визнав, що мало місце порушення п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основних свобод. Однак Європейський суд з прав людини підкреслив, що оцінку ситуації г-жі Ейрі, що не отримала доступу до суду, не слід розповсюджувати на всі ситуації, предметом яких є “цивільні права та обов’язки” [13, с. 274-277].

У справі Бертuzzi проти Франції Європейський суд з прав людини дійшов висновку, що вірогідність того, що заявнику прийдеться самому без допомоги адвоката відстоювати власні доводи проти професійного юриста, який був відповідачем у справі, означала відмову заявнику в праві на доступ до правосуддя в умовах, які дозволяли б йому ефективно використовувати рівність процесуальних можливостей сторін, без чого неможливе саме поняття справедливого судового розгляду [21]. У справі Маквікар проти Сполученого Королівства неможливість отримання юридичної допомоги для особи, що звинувачується у дифамації, не була визнана порушенням п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основних свобод, оскільки Суд не вважав, що справа була достатньо складною. Крім того, факт, що заявник до початку судового розгляду був представлений адвокатом, який спеціалізується на справах про дифамацію і раніше працював з співвідповідачами заявника, є ще одним свідомством того, що відсутність у заявника права на юридичну допомогу не перешкоджала йому представити захист у справі про наклеп [22].

Таким чином, Європейський суд з прав людини виходить з того, що право на доступ до суду залежить від можливості отримання особою правової допомоги у цивільній справі, хоча обов’язок держави щодо забезпечення її надання повинен встановлюватися у кожному конкретному випадку. Наприклад, держава зобов’язана забезпечити особі надання правової допомоги у випадках, якщо це прямо визначено в національному законодавстві для певних категорій справ, без чого неможливо реалізувати право на звернення до суду, або якщо внаслідок складності справи участь особи у процесі без допомоги кваліфікованого юриста може спричинити порушення принципу рівності процесуальних можливостей. Отже, додержання права на справедливий судовий розгляд у контексті обов’язковості правової

допомоги повинно оцінюватися виходячи з обставин конкретної справи.

У цивільному процесі право на правову допомогу втілюється в декількох інститутах, розвиток яких відбувався поступово, а саме: судове представництво (ст.ст. 38-44), участь у цивільному процесі прокурора, органів державної влади, місцевого самоврядування і осіб, яким за законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб (ст. 45-46) участь особи, яка є фахівцем у галузі права і за законом має право на надання правової допомоги (ст. 12).

3.2. Належна судова процедура

Чинне цивільно-процесуальне законодавство, закріплюючи у ст. 1 ЦПК справедливий судовий розгляд як одне із завдань цивільного судочинства, не містить положень, які б давали визначення поняттю „належна судова процедура” й її складовим елементам. Наведене є певним недоліком, оскільки ускладнює її застосування.

Даючи тлумачення поняттю „справедливий судовий розгляд” у вузькому значенні, Європейський суд виділяє декілька вимог, які доцільно об'єднати у чотири групи, враховуючи фундаментальні принципи належної правової процедури, вироблені американською доктриною та судовою практикою Верховного суду США, а також англійською концепцією природної справедливості [23].

По-перше, елементом належної судової процедури є група вимог: належне сповіщення та слухання, прийняття до уваги доказів, отриманих лише законним шляхом, обґрунтованість рішення. Більшість з цих вимог “справедливості” з початку були вироблені у процесі розгляду кримінальних справ, а пізніше були поширені й на провадження в цивільних справах.

Так, Європейський суд з прав людини у справі Стрижак проти України встановив порушення п. 1 ст. 6 Конвенції з огляду на відмову національних органів повідомити заявника про дату та час слухання справи. У рішенні по цій справі було зазначено, що малоімовірно, що 27 липня 2000 р. заявник отримав повідомлення про дату та час слухання, оскільки лише у цей день Жовтневий районний суд м. Дніпропетровська прийняв касаційну скаргу (ця ухвала стала остаточною через 10 днів). Більше того, слухання справи відбулось 14 серпня 2000 р. у Дніпропетровському обласному суді без встановлення, чи було заявнику належним чином направлено повідомлення від 27 липня 2000 р. Заходи повідомлення не були достатньою мірою забезпечені і, таким чином, заявник був позбавлений можливості надати свої аргументи під час публічного слухання у

Дніпропетровському обласному суді [24].

Європейський суд встановив, що прийнятність доказів є питанням, яке регулюється національним законодавством, і за загальним правилом саме національні суди повинні оцінювати надані їм докази. Завдання Суду, відповідно до Конвенції, полягає не в тому, щоб оцінювати показання свідків, а в тому, щоб встановити, чи був судовий розгляд у цілому справедливим, включаючи й те, яким чином отримані докази. На підставі цього Європейський суд у справі Ван Мехелен та інші проти Нідерландів визнав порушенням п.1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основних свобод винесення вироку на підставі показань анонімних офіцерів поліції, які допитувалися в окремій кімнаті у присутності слідчого, і обвинувачений та його захисники не мали змоги спостерігати за їх поведінкою та перевірити правдивість показань [25, с. 441-446]. З цього випливає вимога заборони використання доказів, отриманих відповідно до національного законодавства незаконним шляхом.

У справі Салов проти України Європейський суд зазначив, що згідно із п. 1 ст. 6 Конвенції рішення судів достатнім чином мають містити мотиви, на яких вони базуються, для того, щоб засвідчити, що сторони були заслухані, та для того, щоб забезпечити нагляд громадськості за здійсненням правосуддя. Отже, з цього випливає вимога винесення обґрунтованих судових рішень. Однак п. 1 ст. 6 не можна розуміти як таку, що вимагає пояснень, детальної відповіді на кожний аргумент сторін. Відповідно, питання, чи дотримався суд свого обов'язку обґрунтовувати рішення, може розглядатися лише у світлі обставин кожної справи [26].

По-друге, елементом належної судової процедури, виходячи з прецедентної практики Європейського суду з прав людини, є принцип „рівності вихідних умов” [27] або як його ще називають принцип „рівності сторін” [25, с.59] і принцип змагальності [13, с. 176]. Принцип “рівності вихідних умов” (рівності сторін) вимагає надати кожній стороні можливість представити свою справу в умовах, які не дають їй значних переваг перед її опонентом, а принцип змагальності означає, що сторони мають право знайомитися зі всіма доказами або запереченнями, що залучені до справи, висловлювати свою думку про їх наявність, зміст і достовірність у відповідній формі та у відповідний час, у разі необхідності – у письмовій формі та заздалегідь.

По-третє, до елементів належної судової процедури можна віднести вимогу про заборону втручання законодавця у процес здійснення правосуддя. Так, Європейський суд з прав людини у справі Грецькі нафтопереробні заводи “Стрен” і Стратіс Андреадіс проти Греції [25, с. 54-68] визнав порушенням п. 1 ст. 6 Конвенції про захист

прав людини та основних свобод і втручанням у процес здійснення правосуддя прийняття Парламентом Закону №1701/1987, який передбачив, що арбітражні рішення, винесені за преференційними контрактами, укладеними під час воєнного режиму, позбавляються сили, після того як справа заявників знаходилася вже на розгляді в касаційному суді і суддя-доповідач направив сторонам висновок, що був на користь позивачів, оскільки вказаний закон визначив благоприємний для держави результат судового розгляду, в якому вона була однією із сторін. Як було зазначено в судовому рішенні у справі „Агудімос та судноплавна компанія „Сефаллоніан Скай” проти Греції [29], що хоча в принципі законодавцеві не заборонено приймати нові положення, які мають зворотну силу, для регулювання прав, які виникають на підставі чинних законів, принцип верховенства права і поняття справедливого судового розгляду, втілені в ст. 6, виключають будь-яке втручання законодавця – окрім випадків наявності для цього неспростовних підстав, що впливають із загального інтересу, – у процес здійснення правосуддя з метою вплинути на вирішення судом спору. У справі “Імобільярде Саффі” проти Італії [30] Європейський суд також відмітив, що законодавче втручання не має перешкоджати, зупиняти або надміру відсувати виконання рішення тим більше підірвати його сутність.

Вимогу про заборону законодавчого втручання слід поширювати не тільки на випадки, коли держава або державні органи є сторонами у справі. Це положення розповсюджується й на випадки законодавчого втручання держави в цивільно-правові (приватно-правові) відносини шляхом звільнення однієї сторони від виконання своїх зобов'язань або цивільно-правової відповідальності без згоди іншої сторони. Так, прикладом такого втручання є Закон України “Про введення мораторію на примусову реалізації майна” від 29.11.2001 р., відповідно до ст. 1 якого було встановлено мораторій на застосування примусової реалізації майна державних підприємств та господарських товариств, у статутних фондах яких частка держави становить не менше 25%, до вдосконалення визначеного законами України механізму примусової реалізації майна. На це певною мірою звертав увагу й Європейський суд з прав людини в рішенні у справі Сокур проти України [31].

По-четверте, Європейський суд з прав людини також визнає одним із елементів справедливого судового розгляду принцип правової певності або, як його ще називають в літературі, принцип правової визначеності [32, с. 187; 33]. Як було зазначено в рішенні у справі Брумераску проти Румунії цей принцип впливає з принципу верховенства права і вимагає, щоб у випадках, коли суди винесли

остаточне рішення з якогось питання, їхнє рішення не підлягало сумніву. Несумісним з цим принципом Суд визнав надане генеральному прокурору ст. 330 Цивільного процесуального кодексу Румунії право, не обмежене будь-яким строком, звертатися до Верховного Суду Правосуддя з вимогою про скасування судового рішення, що є остаточним і набрало законної сили, у справі, в якій він не є стороною. Європейський суд констатував, що у цій справі на підставі звернення Генерального прокурора Верховний Суд Правосуддя звів нанівець результати всього судового процесу, що закінчився винесенням остаточного судового рішення, яке (в силу принципу *res judicata*) не підлягало перегляду і до того ж було виконано, що призвело до порушення права на справедливий судовий розгляд [34, с. 39].

З принципом правової певності тісно пов'язана вимога беззворотньої реалізації судових рішень, що також впливає з принципу верховенства права і яку можна розглядати як складову принципу правової певності. Це означає, що право на судовий розгляд чи на доступ до суду ніякою мірою не обмежується стадією порушення справи, а й включає законне сподівання, що остаточне судове рішення має поважатися національними органами влади і, отже, виконуватиметься [34, 46].

Більшість справ, що надходять до Європейського суду, стосуються питань дотримання національними судами ст. 6 Конвенції у частині тривалості виконання судових рішень національних судів, винесених на користь заявників.

У своїх рішеннях Європейський суд зазначає, що, не виконуючи рішення суду, державні органи позбавляють положення п. 1 ст. 6 Конвенції будь-якого сенсу. Так, у справі *Шмалько проти України* Європейський суд наголосив, що п. 1 ст. 6 гарантує кожному право на звернення до суду або арбітражу з позовом стосовно будь-яких його цивільних прав та обов'язків. Однак це право було б ілюзорним, якби правова система держави допускала, щоб остаточне судове рішення, яке має обов'язкову силу, не виконувалося на шкоду одній зі сторін. Було б незрозуміло, якби ст. 6 детально описувала процесуальні гарантії, які надаються сторонам у спорі, а саме: справедливий, публічний і швидкий розгляд, – і, водночас, не передбачала виконання судових рішень. Якщо тлумачити ст. 6 Конвенції як таку, що стосується виключно доступу до судового органу та судового провадження, то це могло б призводити до ситуацій, що суперечать принципу верховенства права, який договірні держави зобов'язалися поважати, ратифікуючи Конвенцію. Отже, для цілей ст. 6 Конвенції виконання рішення, ухваленого будь-яким судом, має розцінюватися як складова частина

„судового розгляду”.

Невиконання судових рішень кваліфікується Європейським судом не лише як порушення ч.1 ст.6 Конвенції, а й як порушення інших конвенційних прав. Так, у справі *„Войтенко проти України”* Суд знайшов порушення п. 1 ст. 6, ст. 13 та ст. 1 протоколу №1 Конвенції. Він зазначив, що рішення українського суду залишалося невиконаним через відсутність бюджетних коштів та законодавчих заходів. Суд констатував, що неможливість заявника домогтися виконання його рішення протягом чотирьох років, крім порушення ст. 6, є також втручанням у його право на мирне володіння майном у сенсі п. 1 ст. 1 Протоколу № 1 Конвенції. Як наслідок, заявникові було присуджено 2 000 євро на відшкодування немайнової шкоди та 33 євро на відшкодування витрат.

3.3. Публічний розгляд справи

Публічність є одним з принципів судочинства, закріплених у п. 1 ст. 6 Конвенції. Як зазначив Європейський суд з прав людини, публічний характер судочинства захищає сторони від таємного відправлення правосуддя поза контролем з боку громадськості; він слугує одним із способів забезпечення довіри до судів, як вищих, так і нижчих. Зробивши відправлення правосуддя прозорим, він сприяє досягненню цілей п. 1 ст. 6 Конвенції, а саме справедливості судового розгляду, гарантія якого є основним принципом будь-якого демократичного суспільства в розумінні цієї Конвенції [13, с. 431].

У поняття „публічність” Європейський суд з прав людини включає, по-перше, проведення судових засідань у відкритому режимі. Як було зазначено в рішенні у справі *Мальхоус проти Чеської Республіки*, такий характер розгляду надає сторонам у справі гарантію, що правосуддя не здійснюватиметься таємно, без публічного освітлення [34]. У справі *Гоч проти Туреччини* Європейський суд з прав людини визнав відсутність публічного слухання, оскільки воно було відкрите лише для сторін та їх представників [35].

По-друге, в останні роки Європейський суд з прав людини визнав, що концепція „публічного розгляду справи”, передбачена п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основних свобод, охоплює також право на усний розгляд принаймні на рівні першої інстанції. Так, у рішенні у справі *Гоч проти Туреччини* було зазначено, що Суд дійшов висновку, що не було виняткових обставин, які виправдовували б непроведення усного слухання позову заявника про відшкодування шкоди. На думку Суду, заявникові треба було надати можливість в

усній формі пояснити суду першої інстанції завдану йому затриманням моральну шкоду, яка спричинила стрес і болісне занепокоєння. Ці питання не були технічними, які можна було б належним чином вирішити, розглянувши лише матеріали у справі. Суд вважає, що для здійснення правосуддя та дотримання принципу підзвітності державних органів влади у справі заявника було б краще, якби заявникові надали право пояснити особисту ситуацію під час слухання в національному суді зі забезпеченням громадського нагляду. Цей чинник переважував інтереси оперативності та ефективності, які, як стверджує Уряд, мав забезпечувати Закон N 466 [35].

По-третє, до вимоги публічності також відноситься публічне проголошення судового рішення. При цьому Суд вважає, що в кожному окремому випадку форма оприлюднення „судового рішення”, на підставі національного права держави-відповідача, визначається залежно від особливостей конкретного провадження і відповідно до завдання та мети п. 1 ст. 6. Так, у справі Претто та інші проти Італії Касаційний суд постановив своє рішення після проведення відкритого слухання, і, попри те що рішення про відхилення скарги з питань права не було оголошене на відкритому засіданні суду, будь-яка особа могла ознайомитися з цим рішенням або отримати його копію, звернувшись до канцелярії суду. На думку Суду, за таких обставин мета п. 1 ст. 6, а саме – забезпечення публічного контролю за судовою владою з метою гарантування права на справедливий судовий розгляд, стає, принаймні стосовно касаційних проваджень, не менш досяжною, коли рішення передається на зберігання до канцелярії суду, завдяки чому повний текст судового рішення стає доступним для будь-якої особи, ніж коли на відкритому судовому засіданні зачитується рішення про відхилення скарги або скасування попереднього рішення; інколи це зводиться лише до зачитування резолютивних положень [13, с. 433].

Пункт 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод передбачає можливість обмеження публічного розгляду. Так, преса і публіка можуть бути не допущені в зал засідань протягом усього судового розгляду або його частини в інтересах моралі, громадського порядку чи національної безпеки в демократичному суспільстві, якщо того вимагають інтереси неповнолітніх або захист приватного життя сторін, або – тією мірою, що визнана судом суворо необхідною, коли за особливих обставин публічність розгляду може зашкодити інтересам правосуддя. Однак, правомірність таких обмежень має визначатися в кожному окремому випадку.

Слід відмітити, що на національному рівні вимога публічності, передбачена п. 1 ст. 6 Конвенції, закріплена у ст. 6 ЦПК „Гласність та

відкритість”. Відповідно до частин 1-3, 5-6, 9 вказаної норми розгляд справ у всіх судах проводиться усно та відкрито. Ніхто не може бути позбавлений права на інформацію про час і місце розгляду своєї справи. Закритий судовий розгляд допускається у разі, якщо відкритий розгляд може призвести до розголошення державної або іншої таємниці, яка охороняється законом, а також за клопотанням осіб, які беруть участь у справі, з метою забезпечення таємниці усиновлення, запобігання розголошенню відомостей про інтимні чи інші особисті сторони життя осіб, які беруть участь у справі, або відомостей, що принижують їх честь і гідність. При розгляді справи у закритому судовому засіданні мають право бути присутні особи, які беруть участь у справі, а у разі необхідності – свідки, експерти, спеціалісти, перекладачі. Розгляд справи у закритому судовому засіданні проводиться з додержанням усіх правил цивільного судочинства. Рішення суду проголошується прилюдно, крім випадків, коли розгляд проводиться у закритому судовому засіданні. Особи, які беруть участь у справі, а також особи, які не брали участі у справі, якщо суд вирішив питання про їх права, свободи чи обов’язки, мають право на отримання в суді усної або письмової інформації про результати розгляду відповідної справи.

3.4. Розумний строк судового розгляду

Поняття “розумний строк судового розгляду” найбільш детально розроблено в практиці Європейського суду з прав людини. Зміст наведеної категорії має особливе значення для правозастосовчої практики, оскільки ч. 1 ст. 157 ЦПК безпосередньо передбачає, що суд розглядає справи протягом розумного строку, однак цивільне процесуальне законодавство не дає тлумачення цьому поняттю.

При розгляді скарг про порушення цієї вимоги Суд вирішував два основні питання: який саме період слід брати до уваги та чи був такий період розумним у контексті п.1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основних свобод.

Щодо першого питання практика Європейського суду однозначно підкреслює необхідність брати до уваги весь період провадження, який починається з моменту подання позову до суду [13, с. 510], але, як було зазначено у справі Голдер проти Сполученого Королівства [13, с. 42-43], може розраховуватися з більш раннього моменту, коли, наприклад, попередня адміністративна процедура обов’язково має передувати такому поданню. Що стосується моменту закінчення цього періоду, то єдиної однозначної позиції Судом висловлено не було. Так, у деяких справах

Європейський суд з прав людини визначив його як момент закінчення розгляду справи у найвищій інстанції й винесення остаточного рішення у справі [14, с. 36], а в деяких справах, наприклад, Нуутінен проти Фінляндії зазначив, що цей період триває до завершення процедури виконання рішення [34, с. 137].

При встановленні моменту закінчення періоду, який слід включати до строку судового розгляду, слід враховувати, як вказувалось вище, що Європейський суд з прав людини зазначає, що виконання рішення, винесеного будь-яким судом, слід розглядати як обов'язкову складову частину судового провадження [25, с. 431]. Тому період судового розгляду цивільної справи в контексті п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основних свобод закінчується моментом виконання судового рішення. У цьому відношенні хотілося б звернути увагу на невідповідність прецедентній практиці Європейського суду з прав людини листа Верховного Суду України № 1-5/45 від 25.01.2006 р. „Щодо перевищення розумних строків розгляду справи”. У ньому зазначається, що у цивільних справах перебіг строку судового розгляду розпочинається з моменту подання позову і закінчується винесенням остаточного рішення у справі.

У своїй прецедентній практиці Європейський суд з прав людини виходить із того, що розумність тривалості судового провадження необхідно оцінювати у світлі обставин конкретної справи та враховуючи критерії, вироблені Судом.

Першим критерієм є складність справи, тобто обставин і фактів, що ґрунтуються на праві (законі) і тягнуть певні юридичні наслідки. Вона може бути пов'язана як з питаннями факту, так і з правовими аспектами: характером фактів, які необхідно встановити; кількістю питань, які розглядаються в межах однієї справи; віддаленістю, з точки зору простору та часу, між подіями та фактами, що розглядаються, та процесом судочинства; кількістю свідків та інших аналогічних проблем, пов'язаних зі збором показань свідків; міжнародними факторами; приєднанням справи до інших справ, а також вступом в процес нових осіб. Складність справи, а, відповідно, й строк її розгляду залежать, по-перше, від складності предмета доказування у справі, під яким слід розуміти факти матеріально-правового значення, без з'ясування яких неможливо правильно вирішити справу по суті та застосувати норми матеріального права. По-друге, від обсягу фактів предмета доказування, який може змінюватися у зв'язку зі зміною підстав позову, збільшенням чи зменшенням розміру позовних вимог. По-третє, від кількості доказів, наданих сторонами. Так, у справі Претто проти Італії Європейський суд з прав людини, наприклад, не визнав порушенням критерію “розумності строку” розгляд справи про

відступлення землі протягом трьох років шести місяців та п'яти днів, оскільки юридична проблема була складною. Мова йшла про застосування нового закону, який не містив конкретних вказівок на те, чи є право переважної покупки достатньою підставою для вимоги на переуступку майна, вже проданого третій особі. Тому відкладення вирішення цієї справи до розгляду аналогічної справи пленарним засіданням Касаційного суду, хоча це призвело до затягування розгляду, було розумним [13, с. 434].

Другим критерієм оцінки розумності строку судового розгляду є, за визначенням Європейського суду з прав людини, поведінка заявника. Якщо затримка розгляду справи відбувається з його вини, то це, безумовно, є фактором, що послаблює ефективність скарги. Однак не можна вимагати від заявника активної співпраці з судовою владою. Так, у справі Юніон Аліментаріа Сандерс С.А. проти Іспанії Суд зазначив, що заявник зобов'язаний лише демонструвати готовність брати участь на всіх етапах розгляду, що мають безпосереднє відношення до нього, утримуватися від використання прийомів по зволіканню справи, а також максимально використовувати всі засоби внутрішнього законодавства для прискорення процедури слухання [14, с. 39]. Він не буде відповідальним за відкладення, викликані станом його здоров'я, оскільки вони пов'язані з форс-мажорними обставинами. У справі Чирикоста та Віола проти Італії Європейський суд з прав людини вирішив, що 15-річний строк розгляду не є невинуватим, оскільки заявники 17 разів зверталися з проханням про відстрочку процесу та не заперечували проти вимог іншої сторони, що висловлювалися 6 разів, про перенесення розгляду [14, с. 39]. Однак, як було визнано рішенням у справі Карнаушенко проти України, поведінка заявника не буде розглядатися як така, що спричиняє затягування процесу, якщо він використовує засоби оскарження, доступні за національним законодавством, з метою захисту власних інтересів [37].

Третім критерієм є поведінка державних органів, оскільки, як зазначалося у справі Циммерман та Штайнер проти Швейцарії, тільки затримки, в яких можна звинуватити державу, можуть виправдати висновок про невиконання вимоги, що стосується “розумного строку” [38, с. 486-487]. У даному випадку мова йде, перш за все, про судову волокиту, тобто про порушення службових строків судами. Так, у справі Гінчо проти Португалії, Європейський суд з прав людини визнав порушенням п. 1 ст. 6 Конвенції розгляд справи Окружним судом Віла Франка де Хіра протягом трьох років десяти місяців та вісімнадцяти днів, оскільки справа залишалася без руху двічі: більше шести місяців, коли очікували виконання направлено до Лісабону доручення про

вручення позовної заяви відповідачу, та більш півтора роки, які знадобилися для надання позивачам заперечень відповідей [13, с. 472-473]. У справі Аллене Де Рибемон проти Франції, розгляд якої здійснювався приблизно одинадцять років і вісім місяців, Європейський суд з прав людини знайшов порушення вимоги “розумного строку судового розгляду” у тому, що судові органи неодноразово відмовляли заявнику задовольнити прохання про надання йому доказу, який для нього був суттєво важливим, що призвело до затримки судового розгляду більше ніж на вісім років [39].

У деяких випадках затримка розгляду справи й перевищення розумних строків викликаються перевантаженням судової системи. Останнє може бути викликано або певними надзвичайними ситуаціями, наприклад, економічним спадом, коли держава заздалегідь не може передбачити збільшення кількості спорів, або існуванням більшої кількості справ, ніж здатна розглянути судова система. У першому випадку, як було зазначено у справі Мілазі проти Італії, тимчасове накопичення роботи не тягне за собою відповідальності договірних держав за затримку при умові, що вони достатньо оперативно приймають заходи щодо усунення надзвичайної ситуації такого роду [38, с. 489]. У іншому випадку Суд визнає неправомірним продовження державою строків розгляду понад ті, які можна припустити як розумні [13, с. 474].

Останнім критерієм є значущість для заявника питання, яке знаходиться на розгляді суду, або особливе становище сторони у процесі. Так, як відмічає Європейський суд з прав людини, без зволікань повинні розглядатися справи про піклування про дітей і права доступу до них (справа Нуутінен проти Фінляндії) [34, с. 137], трудові спори (справа Карнаушенко проти України) [40] та справи, пов'язані з травматизмом (справа Дульський проти України) [41], а також інші справи, при розгляді яких важлива терміновість. До речі, ч. 1 ст. 157 ЦПК України, певною мірою враховуючи вказаний критерій, передбачає скорочені строки судового розгляду, які не повинні перевищувати одного місяця, у справах про поновлення на роботі та стягнення аліментів.

Таким чином, строк судового розгляду починається обчислюватися з моменту пред'явлення позову до суду і закінчується виконанням судового рішення. При цьому він може визнаватися розумним, враховуючи складність конкретної цивільної справи, поведінку заявника та державних органів, значущість питання для заявника чи особливе становище особи, яка звертається до суду за захистом свого порушеного, невизнаного чи оспорюваного права, свободи чи інтересу.

3.5. Розгляд справи незалежним та безстороннім судом, встановленим законом

Під „судом” у практиці Європейського суду з прав людини розуміється будь-який юрисдикційний орган, що вирішує питання, віднесені до його компетенції на підставі норм права, відповідно до встановленої процедури.

Вказаний орган має бути встановленим законом. Вказана фраза поширюється не лише на правову основу самого існування „суду”, але й дотримання таким судом певних норм, які регулюють його діяльність. У рішенні у справі „Занд проти Австрії” Комісія висловила думку, що термін „судом, встановленим законом” у п. 1 ст. 6 передбачає „всю організаційну структуру судів, включно з питаннями, що належать до юрисдикції певних категорій судів”. У пунктах 107 – 109 рішення у справі „Коем та інші проти Бельгії” Суд дійшов висновку, що національний суд не мав юрисдикції судити деяких заявників, керуючись практикою, яка не мала регулювання законом, і, таким чином, не міг вважатися судом, „встановленим законом”. У справі Сокурєнко і Стригун проти України Суд зазначив, що згідно зі ст. 111¹⁸ Господарського процесуального кодексу Верховний Суд, скасувавши постанову Вищого господарського суду, міг або повернути справу на новий розгляд до нижчого суду, або ж припинити провадження у справі. Натомість він залишив у силі постанову апеляційного суду, і такі дії не були передбачені Господарським процесуальним кодексом, що було підтверджено Урядом у його зауваженнях. Суд також зазначив, що не було жодної іншої правової норми, яка б надавала повноваження Верховному Суду ухвалювати такого роду рішення. І, нарешті, Суд вважав, що загальні положення Конституції України, на які посилався Уряд, не могли слугувати достатньою правовою підставою для такої специфічної компетенції, яка не надавалась відповідним законодавством. На думку Суду, перевищивши свої повноваження, які були чітко викладені у Господарському процесуальному кодексі, Верховний Суд не може вважатися „судом, встановленим законом” у значенні п. 1 ст. 6 Конвенції відносно оскаржуваного провадження [42].

Вислів „встановлений законом” стосується не лише регламентації самого існування суду в силу закону, але й законності складу суду. Так, у справі Посохов проти Росії заявник, посилаючись на п. 1 ст. 6 Конвенції, стверджував, що суд, який виніс відносно нього обвинувальний вирок 22.05.2000 р., не є судом, „створеним на підставі

закону”, оскільки був створений з порушенням національного законодавства, а саме Федерального закону „Про народних засідателів федеральних судів загальної юрисдикції в Російській Федерації”. Ані голова суду, ані суддя, що був головуючим у судовому засіданні у справі заявника, не відбирали народних засідателів шляхом жеребкування. Поряд з цим С.В. Посохов заявив про те, що народні засідателі В.М. Стреблянська та І.В. Ховякова на момент розгляду справи заявника здійснювали свої повноваження як найменш протягом 88 днів замість передбачених законом 14 днів (ст. 5 Федерального закону „Про народних засідателів федеральних судів загальної юрисдикції в Російській Федерації”). У подальшому заявник доповнив свою скаргу новими міркуваннями. Грунтуючись на відповіді адміністрації Некліновського району від 04.02.2000 р., заявник прийшов до висновку про відсутність доказів того, що В.М. Стреблянська та І.В. Ховякова взагалі коли-небудь (і навіть до прийняття Федерального закону „Про народних засідателів федеральних судів загальної юрисдикції в Російській Федерації”) затверджувалися в якості народних засідателів.

Європейський суд з прав людини дійшов висновку про те, що Некліновський районний суд, який постановив 22.05.2000 р. вирок відносно заявника, не був „судом, створеним на підставі закону”. У зв’язку з цим Суд констатував, що мало місце порушення п. 1 ст. 6 Конвенції [43].

Таким чином, враховуючи практику Європейського суду з прав людини, суд буде вважатися встановленим законом лише за умови, що він утворений безпосередньо на підставі закону, діє в межах своєї предметної, функціональної та територіальної юрисдикції й у законному складі суду.

Суд має відповідати ряду вимог, передбачених в п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод й вироблені прецедентною практикою Європейського суду з прав людини, а саме бути незалежним та неупередженим.

При визначенні того, чи може суд вважатися „незалежним”, слід враховувати спосіб призначення членів суду, строк перебування на посаді, існування гарантій від зовнішнього впливу та наявність у суду і зовнішніх ознак незалежності [5, с. 439-442]. Стосовно вимоги „неупередженості” суду, Європейський суд виділив два аспекти. По-перше, орган, який розглядає справу, повинен бути безстороннім суб’єктивно, тобто жоден його член не повинен мати будь-якої особистої зацікавленості або упередженості. Вважається, що суддя є неупередженим, якщо немає доказів, які б свідчили про протилежне. По-друге, такий орган повинен також бути неупередженим з об’єктивного

погляду, тобто він повинен надати достатні гарантії, які б виключали будь-які законні сумніви стосовно цього [44].

Рішенням у справі Буюкдаг проти Туреччини Європейський суд з прав людини зазначив, що право заявниці на слухання її справи „незалежним і безстороннім судом”, гарантоване п. 1 ст. 6, було порушено, оскільки справу розглядав суд державної безпеки, який складався із трьох членів, включаючи військового суддю. Хоч статус військових суддів у судах державної безпеки і передбачає гарантії незалежності і безсторонності, певні риси статусу таких суддів ставлять під сумнів їхню незалежність і безсторонність. Наприклад, це підтверджується тим, що військові судді належать до збройних сил, які, у свою чергу, підпорядковані виконавчій владі; що вони не звільнені від обов'язку додержуватися військової дисципліни; а також те, що їхнє призначення здебільшого залежить від рішень, що приймаються адміністративними органами і збройними силами [45].

Рішенням у справі Бушемі проти Італії було зазначено, що представники судової влади мають виявляти щонайбільшу стриманість при виконанні ними службових обов'язків для того, щоб гарантувати репутацію безстороннього судочинства. Почуття стриманості має підказати їм не робити заяв у пресі навіть у відповідь на провокації. Цього вимагають вищі інтереси юстиції і престиж суддівської професії. Той факт, що голова суду публічно вжив такі вислови, які натякали на негативну оцінку самого заявника ще до того, як суд під його головуванням мав винести рішення у справі, дійсно, не видається сумісним з вимогами про безсторонність суду, закріпленими в п. 1 ст. 6 Конвенції.

Слід відмітити, що вимоги п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основних свобод та прецедентної практики Європейського суду з прав людини щодо незалежного та безстороннього суду, встановленого законом, знайшли своє закріплення на рівні законодавства України лише частково. Так, відповідно до ст. 124 Конституції України правосуддя в Україні здійснюється виключно судами. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускається. Як відмічено в Рішенні Конституційного суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України про офіційне тлумачення положень ч. 1, 2 ст. 126 Конституції України та ч. 2 ст. 13 Закону України “Про статус суддів” (справа про незалежність суддів як складову їхнього статусу) від 01.12.2004 р. № 19-рп/2004 незалежність суддів є невід'ємною складовою їхнього статусу. Вона забезпечується, насамперед, особливим порядком їх обрання або призначення на посаду та звільнення з посади; заборонаю будь-якого впливу на суддів;

захистом їх професійних інтересів; особливим порядком притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності; забезпеченням державою особистої безпеки суддів та їхніх сімей; гарантуванням фінансування та належних умов для функціонування судів і діяльності суддів, їх правового і соціального захисту; заборонаю суддям належати до політичних партій та профспілок, брати участь у будь-якій політичній діяльності, мати представницький мандат, займатися за сумісництвом певними видами діяльності; притягненням до юридичної відповідальності винних осіб за неповагу до суддів і суду; суддівським самоврядуванням. Однак, вимоги щодо розгляду справи законним складом суду з додержанням правил територіальної та функціональної юрисдикції чітко не прописані. Тому, відсутні процесуальні механізми усунення порушень, що можуть бути допущені у цьому зв'язку.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Застосування в Україні. – К.: Міністерство юстиції України, 2006.
2. Хрестоматия по Всеобщей истории государства и права. Т. 1 / Под. ред. К.И. Батыра и Е.В. Поликарповой. – М.: Юристь, 2000.
3. Конституции зарубежных государств: Учеб. пособие/ Сост. Проф. В.В. Маклаков – 2-е изд., исправ. и доп. – М.: БЕК, 1999.
4. Права человека. Основные международные документы. Сб. док. – М.: Междунар. отношения, 1990
5. Де Сальвиа М. Прецеденты Европейского Суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящиеся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод. Судебная практика с 1960 по 2002 г. – СПб.: Юрид.центр Пресс, 2004
6. Хартия Европейского Союза об основных правах: Комментарий/ Под ред. С.Ю. Кашкина. – М.: Юриспруденция, 2001
7. Доступ к правосудию// Рос. юстиция. – 1997. – № 6. – С. 2-4.
8. Там же. – № 9. – С. 2-4.
9. Там же. – № 7. – С. 5-8.
10. Там же. – № 10. – С. 2-4.
11. Там же. – № 11. – С. 2-4.
12. Шевчук С. Судовий захист прав людини: Практика Європейського Суду з прав людини у контексті західної правової традиції. – Вид. 2-е, випр., доп. – К.: Реферат, 2007.
13. Европейский суд по правам человека. Избран. решения: в 2 т. Т.1. – М.: НОРМА, 2000.
14. Нула Моул, Катарина Харби, Л.Б. Алексеева Европейская

конвенция о защите прав человека и основных свобод. Статья 6 Право на справедливое судебное разбирательство: Прецеденты и комментарии. – М.: Рос. акад. правосудия, 2001.

15. Банчук О.А., Куйбіда Р.О. Вимоги статті 6 Конвенції про захист прав людини та основних свобод до процедури здійснення судочинства. – К.: ІКЦ Леста, 2005.

16. Манукян В.И. Европейский суд по правам человека: право, прецеденты, комментарии: Науч.-практ. пособие. – К.: Истина, 2006.

17. Офіційний вісник України. – 2006. – № 33.

18. Юридичний вісник України. – № 2. – 13–19 січня 2007 р.

19. Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – 2000. – № 2. – С. 125

20. Вісник Верховного суду України (вкладка). – 2001. – № 6. – № 41.

21. Недавнее прецедентное право Европейского суда по правам человека в области доступа к правосудию// Доступ к правосудию: проблемы бесплатной юридической помощи в странах Центральной и Восточной Европы. – Будапешт, 2003. – С. 635

22. Извлечения из важнейших решений Европейского суда по правам человека в области доступа к правосудию // Доступ к правосудию: проблемы бесплатной юридической помощи в странах Центральной и Восточной Европы. – Будапешт, 2003. – С. 597–599

23. Сакара Н. Належна судова процедура як елемент доступності правосуддя// Юрид. Україна. – 2004. – № 3. – С. 63-64

24. Офіційний вісник України. – 2006. – № 8.

25. Европейский суд по правам человека. Избран. решения: в 2 т. Т.2. – М.: НОРМА, 2000.

26. Офіційний вісник України. – 2006. – № 4.

27. Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – 2002. – № 1. – С.152

28. Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – 2000. – № 2. – С. 35–36

29. Вісник Верховного Суду України (вкладка). – 2001. – № 5 (27). – С. 44

30. Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – 1999. – № 3. – С. 68

31. Офіційний вісник України. – 2005. – № 33.

32. Шевчук С. Порівняльне прецедентне право з прав людини. – К.: Реферат, 2002.

33. Варламова Н. Принцип правовой определенности в практике Европейского Суда по правам человека// Конституционное право: Восточноевропейское обозрение. – 2002. – № 4 (41). – С. 94–109

34. Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – 2000. – №4.
35. Вісник Верховного Суду України. – 2002. – № 3. – С. 35
36. Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – 2002. – № 3. – С. 129
37. Офіційний вісник України. – 2007. – № 21
38. Дженис М., Кэй Р., Бредли Э. Европейское право в области прав человека (Практика и комментарии). Пер. с англ. – М.: Права человека, 1997.
39. url: http://www.garant.ru/euro/DOC_2461453
40. Офіційний вісник України. – 2007. – № 21.
41. Там же. – 2006. – № 3
42. Там же. – 2007. – № 1
43. Российская газета. – 2003. – 8 июля
44. Вибрані справи Європейського суду з прав людини. Вип. 1. – К.: Фенікс, 2003. – С. 281.
45. Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – 2001. – № 1. – С. 132

Навчальне видання

КОМАРОВ В'ячеслав Васильович
САХАРА Наталія Юрїївна

***ПРАВО НА СПРАВЕДЛИВИЙ
СУДОВИЙ РОЗГЛЯД У
ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ***

Навчальний посібник

Редактор *Н.І. Верховська*
Л.В.Русанова

Комп'ютерна верстка *Л.П. Лавриненко*

Поза планом

Підп. до друку 05.09. 2007. Формат 84x108 ¹/₃₂. Папір офсетний.
Друк: ризограф. Умовн. друк. арк. 2,75. Облік.-вид. арк. 1,9. Вид. № 106
Тираж прим. Зам. № 3042 . Ціна договірна.

Редакційно-видавничий відділ
Національної юридичної академії України,
вул. Пушкінська, 77, м. Харків, 61024, Україна.

Друкарня
Національної юридичної академії України,
вул. Пушкінська, 77, м. Харків, 61024, Україна.